

Introducció

L'hagiografia al llindar de la Modernitat

Carme Arronis Llopis

Universitat d'Alacant

arronis@ua.es

Les últimes dècades han sigut especialment prolífiques pel que fa als estudis hagiogràfics medievals hispànics¹. Són molts els avanços que s'han produït en aquest àmbit: des de la caracterització com a gènere literari en romanç i la seua gènesi fins a les connexions amb altres gèneres; l'edició de les principals obres de l'àmbit ibèric, tant grans santorals com populars vides exemptes; o molts estudis particulars sobre la seua difusió, tinença, usos o adaptació als nous suports, com l'imprés. I així i tot, segueix sent un enorme camp en el qual aprofundir des de múltiples perspectives.

I és que l'hagiografia, atesa l'àmplia difusió de què va gaudir al llarg dels segles medievals i moderns, durant els quals va ser lectura primordial per a l'edificació devota, ofereix com pocs altres gèneres una perspectiva privilegiada de la societat que la *consumia*. Ens acosta a les pràctiques de devoció privada i a les formes de la pietat col·lectiva; ens presenta alhora els referents d'aqueixa societat, els seus models de comportament ideals, els seus valors morals; els usos

1. Baste citar, entre altres referències essencials, els manuals de Baños (especialment el de 2003), en els quals s'esbossaven les principals característiques de les vides de sants com a gènere literari; els nombrosos treballs d'Aragüés sobre el *Flos sanctorum* castellà, la seua autoria, filiació i les diferents reelaboracions (p.ex. 2004 i 2012); els de Garcia Sempere sobre el *Flos sanctorum* català (2012 i 2015); o els de Rosa per a l'hagiografia portuguesa (2000 i 2001-2002). Però el panorama és tan ampli i heterogeni, que remetem, per completar-lo, a la bibliografia referida en els treballs d'aquest monogràfic.

del material devot, les vies de difusió i circulació de manuscrits i impresos, etc.; o la cura dels autors —un temps anònims, però coneguts amb nom propi a la fi de l'edat mitjana—, per arreplegar i plasmar les devocions populars més en voga. Són aspectes tots ells que adquireixen un relleu especialment significatiu en els moments de canvis històrics crucials, com el que va suposar la cruïlla de la Modernitat.

Les vides de sants, com tants altres gèneres literaris —especialment aquells amb pretensions didàctiques o doctrinals—, es mostren en contínua evolució al llarg dels segles medievals per seguir acomplint el seu propòsit: permetre que el públic hi descobreixi unes determinades claus de comportament ètic i moral acordes a la fe que professen. Però els canvis socials i espirituals que van caracteritzar l'entrada de la Modernitat van suposar una fita sense precedents en la revisió d'aqueix material devot, i analitzar-la ens permet apreciar, d'una banda, la continuïtat del fenomen literari, i notar, d'una altra, els elements de variació i distanciament, tots ells necessaris per seguir satisfent els anhels d'edificació dels devots en les noves coordenades sociohistòriques, que van resultar determinants en la matèria de fe.

Amb els treballs d'aquest monogràfic volem posar el focus d'atenció sobre aquestes transformacions que, en ocasions, tímidament insinuades, i en unes altres, en les primeres fases d'evolució, mostren l'esme dels autors per seguir oferint obres adequades per a l'edificació en la fe i la devoció². Aquesta aproximació permetrà tractar dos importants moments de canvis en la literatura hagiogràfica: el primer, el pas del manuscrit a la impremta en el segle xv, amb els mudaments estructurals i funcionals que va comportar; i el segon, la celebració del Concili de Trento com a punt d'inflexió en l'evolució de la producció hagiogràfica, un moment de controvèrsia i d'afirmació de la identitat catòlica per confrontació amb les idees heterodoxes i protestants i, en conseqüència, de defensa acèrrima de la intercessió dels sants i de salvaguarda de la tradició devota. Les contribucions que reunim comprenen un ampli marc cronològic i geogràfic, i, així mateix, analitzen material hagiogràfic molt variat. Gràcies a açò, s'hi pot observar que el procés de transformació del gènere és gradual, general en tot l'àmbit ibèric i força coherent, independentment de les diferents fases de desenvolupament considerades, o de les pretensions d'abast dels autors.

Les conclusions apuntades en els diferents treballs, per tant, permeten identificar les dinàmiques particulars que van anar transformant l'hagiografia: interconnexions amb altres gèneres literaris i artístics que enriqueixen les narracions;

2. Les contribucions reunides en aquest monogràfic —excepte la de Márquez, que ara s'hi incorpora— són algunes de les que es van exposar al *III Seminari d'Estudis Hagiogràfics: La literatura hagiografia al llindar de la Modernitat*, celebrat en la Universitat d'Alacant a l'octubre de 2016, acció que s'emmarca en el projecte de recerca del MINECO: *La literatura hagiogràfica catalana entre el manuscrit i la impremta* (FFI2013-43927-P).

fluctuacions en les devocions populars que requereixen de nous textos piadosos o de la reformulació d'altres antics; la revisió d'aspectes problemàtics presents en les *vides* precedents; l'assumpció de nous paràmetres de santedat, etc. Per observar millor la progressió d'aquesta evolució i les diferents etapes de canvis, reunim els treballs de manera cronològica.

Així, els dos primers treballs del volum plantegen la consolidació del gènere hagiogràfic i d'altres relats afins, com el relat escatològic, per la confluència de diferents tradicions literàries, artístiques, històriques i geogràfiques. Giovanni Maggioni tracta el cas de la peregrinació al purgatori de sant Patrici en Irlanda, una de les més populars a tota l'Europa medieval, i analitza amb deteniment els principals textos que se'n feren ressò entre els segles XII i XV, parant especial atenció al relat del *Viatge al Purgatori de Ramon de Perellós*. Explica com aquesta tradició devota fusionà amb el pas del temps les narracions literàries amb la realitat geogràfica, inicialment desvinculades, i com, a conseqüència d'aquest diàleg, el relat es va anar enriquint i es varen transgredir alhora els límits de la fe, la ficció i la realitat amb la inclusió de personatges històrics. Aquesta és la primera de les evidències de la necessitat de versemblança —quan no d'historicitat— que anirà imposant-se cap a finals de l'edat mitjana en el gènere hagiogràfic.

La segona de les propostes, la d'Andrew Beresford, també analitza la fusió de diferents tradicions en la gènesi del relat d'una vida de sant: la versió de la vida de sant Bertomeu que Miquel Ortigues enllestí per al seu *Cançoner sagrat de vides de sants* a les darreries del XV. En aquesta ocasió Beresford suggereix la barreja de fonts literàries i artístiques, possiblement pictòriques, per acolorir i completar el relat d'acord a un eix cronològic més delimitat que en altres versions anteriors. Resulta així mateix revelador parlar esment a les parts que Ortigues eliminà respecte de les fonts escrites precedents, com ara les relacionades amb les despulles corporals, o observar com prioritza el paper del sant com a predicador i evangelitzador, més que no com a màrtir; en altres paraules, comprovar com manipula el relat per potenciar una devoció molt més propera a l'espiritualitat de l'auditori del llindar de la Modernitat.

L'estudi de Lesley Twomey, com l'anterior, també evidencia l'evolució en el culte d'alguns sants en la València de les darreries del Cinc-cents, ara pel que fa al cas de santa Anna, que s'acreix. A més, de resultes de les anàlisis d'algunes manifestacions pictòriques i dels textos valencians sobre la santa (com ara la *Vida* que enllestí Roís de Corella o la *Vita Christi* d'Isabel de Villena, en què ocupa un paper destacat), s'hi observa un increment de la devoció per la santa com a intercessora de les dones estèrils, i no només com a dona sàvia, com és habitual arreu d'Europa. És una mostra més de com, a les darreries de l'edat mitjana, les devocions van adquirint matisos canviants, més pròxims als anhels més íntims i privats dels fidels.

Els dos treballs següents s'allunyen de les devocions particulars i prenen com a objecte d'estudi els grans santorals en romanç. Cadascun tracta una fita important en l'evolució de la producció hagiogràfica del Cinc-cents, de les dues

esmentades més amunt. L'aportació d'Hèctor Càmera se centra en el *Flos sanctorum* català i en les variacions que va experimentar en el pas del manuscrit a la impremta; i el de Cristina Sobral, en els canvis que el *Flos sanctorum* portugués, en la reelaboració de fra Diogo do Rosario (1567), va incorporar per assimilar els dictàmens de Trento en matèria hagiogràfica. La lectura d'un i d'altre article permet constatar la rellevància de sengles punts d'inflexió. Càmera reflexiona sobre les modificacions estructurals i textuais que comportà el pas al nou suport. A més del procés de fixació del text per esmena *ope codicum* i *ope ingenii*, que caracteritzarà l'edició de molts manuscrits medievals, s'aprecia també la voluntat d'actualitzar la nòmina de sants amb la inclusió de devocions locals i de sants baixmedievals que no apareixien en el text de Voràgine, probablement per satisfer les preferències del públic a què s'adreçaven. Sobral, per la seua banda, analitza la manera com el dominic do Rosario, en dates ben primerenques, acomplí la comesa de revisar el santoral portugués pretridentí per porgar-lo d'històries apòcrifes i infundades que desprestigiaven l'hagiografia en romanç, procediment que esdevindrà determinant en l'evolució posttridentina del gènere. Però com matisa Sobral, malgrat l'esforç per legitimar el santoral, el compilador encara presenta vacil·lacions importants a l'hora de buidar les narracions d'elements meravellosos, tan arrelats en l'imaginari col·lectiu.

L'estudi següent, en què analitze l'evolució del gènere de les vides de Maria en el segle XVI, permet comprovar com les accions que condicionaren aquesta transformació són en bona mesura les mateixes apuntades per Sobral: el discurs hagiogràfic es torna més rigorós i aplica un sedàs molt més estricte en la transmissió de les fonts antigues, i tan important esdevé l'omissió de determinats elements sospitosos d'heterodòxia i de superstició com la validació d'altres contrastats per autoritats. Aquest treball, a més, ens permet observar alhora la preeminència del culte per la Mare de Déu com una de les conseqüències de Trento, que portarà els compiladors, fins i tot, a incorporar el relat unitari de la seua vida en els nous grans santorals posttridentins, com a refutació implícita a les polèmiques protestants i com a revalidació del culte catòlic.

Les dues darreres aportacions del monogràfic tracten la fortuna de l'hagiografia medieval ja en plena modernitat. Vicent Josep Escartí, a propòsit de la devoció per l'anacoreta sant Onofre, analitza la filiació que s'observa entre un parell de relats exempts de la vida del sant: un primer d'anònim, imprès en català a inicis del XVI, i un d'altre, ordenat pel valencià Onofre Salt, publicat en castellà ja al segle XVII. Com prova Escartí, el text anònim de procedència medieval es va reaprofitar, amb modificacions, a la versió barroca de Salt, en què també es fusionaren altres fonts de caire historiogràfic. És, per tant, un exemple més a mostrar el tens equilibri entre la història i l'autoritat, per una banda, i l'assumpció de la tradició secular, per una altra, que va caracteritzar el gènere a l'època moderna. A més, l'estudi incita a connectar altres reflexions interessants: l'abandó del català a l'època moderna en els textos de devoció, tendència que ja s'observa en la segona meitat del Cinc-cents, i l'expressió de l'autoria com a garantia d'autenticitat, tret

intrínsec a l'hagiografia moderna, i que també queda manifest en els nous santorals posttridentins tractats en els articles anteriors.

En darrer lloc, la contribució d'Esther Márquez fixa l'atenció en un dels subgèneres més populars de l'hagiografia moderna: la comèdia de sants. Analitza per a l'ocasió l'obra *San Mateo en Etiopía*, del convers Felipe Godínez (1635), que es caracteritza per la fusió de la matèria mitològica amb l'hagiografia, procediment habitual entre els principals dramaturgs barrocs, en considerar que els mites grecs prenunciaven l'era cristiana. Tanmateix, més suggestiu resulta identificar-hi encara la petjada dels grans santorals pretridentins, com ara la *Leyenda de los Santos*, fet que evidencia que els temptatius postconciliars per depurar la matèria hagiogràfica no foren igual d'eficaços en tots els subgèneres, i sembla que ho foren ben poc en aquells amb majors pretensions literàries —i no només doctrinals—, almenys de primera instància, perquè la qüestió s'atallà un segle després amb la prohibició de representar aquest tipus de peces, entre d'altres raons, per la manca de rigor que els distingia.

Comptat i debatut, el seguit de variacions que apunten els huit estudis aplegats ofereixen una visió calidoscòpica del fenomen, i insinuen un procés d'evolució del gènere certament complex. Però, malgrat tot, també permeten aïllar les principals línies d'actuació que condicionaren les transformacions de l'hagiografia, i observar com es concreten en accions particulars per part d'autors i compiladors, que en alguns casos responen a accions individuals, i en uns altres obeeixen a unes directrius generals definides per a la revisió d'aqueixa tradició. Aquest monogràfic, per tant, és un punt de trobada d'investigacions aplicades des de diferents perspectives que possibilita, això no obstant, traçar un itinerari coherent sobre el nou camí que enceta l'hagiografia en l'edat moderna, i és alhora una invitació a seguir aprofundint en els nous estadis del gènere a partir de les conclusions apuntades.

Bibliografia

- ARAGÜÉS ALDAZ, José, «Los ‘*flores sanctorum*’ medievales y renacentistas. Brevísimo panorama crítico», dins N. Fernández i M. Fernández (eds.), *Literatura Medieval y Renacentista en España: líneas y pautas*, Salamanca, SEMYR, 2012, 349-361.
- , «Tendencias y realizaciones en el campo de la hagiografía en España (con algunos datos para el estudio de los legendarios hispánicos)», dins *Memoria Ecclesiae*, XXIV (2004), 441-561.
- BAÑOS VALLEJO, Fernando, *Las vidas de santos en la literatura medieval española*, Madrid, Laberinto, 2003.
- GARCIA SEMPERE, Marinela, «Algunes notes sobre la difusió de les vides de sants a la Península Ibèrica en els temps de la impremta», dins *Literatures ibèriques medievals comparades*, Alacant, Universitat d’Alacant-SELGYC, 2012, 247-256.
- , «Algunes dades sobre els manuscrits de la versió catalana de la *Legenda aurea*», *Medievalia* 18/2 (2015), 155-178.
- ROSA, Maria de Lurdes, «A santidade no Portugal Medieval», *Lusitania Sacra*, 2a. sèrie, 13-14 (2001-2002), 369-450.
- , «Hagiografia e Santidade», *Dicionário de História Religiosa de Portugal*, dir. C. Moreira de Azevedo, Lisboa, Círculo de Leitores, 2000, vol. C-I, 326-361.

